वैदिकस्वरमञ्जूषा

रचयिता

साङ्गस्वाध्यायभास्करः, अद्वैतवेदरक्षामणिः

महामहोपाध्यायः, राष्ट्रपतिसम्मानितः, सलक्षणघनपाठी

डा॥ विष्णुभट्ल सुब्रह्मण्य शास्त्री M.A, Ph.D

प्रकाशनम्

श्री शंकर गुरुकुल वेद पाठशाला

वेदभवनम्, हैदराबाद्

प्राक्कथनम्

"वर्णानां कारणं वेद उदात्तादिस्वरास्स्मृताः" (व्या.शि.16-1) "उच्चैरुदात्तः" (पा.सू.1-2-19) इत्यादि शिक्षाव्याकरणशास्त्राधीनं वैदिकस्वरविज्ञानम् । तत्प्रयोजनानि च अर्थविशेषावगतितात्पर्य-निर्णयवाक्यभेदनिर्णयादीनि । तेषु द्वित्राण्युद्दिश्य विचारः क्रियते ।

तथाहि वेदेष्ववसानं विना संहितया पठ्यमानेषु एकं वाक्यं कुत्र समाप्यते ? कुत्र वा आरभ्यते ? इति ज्ञानं न सुलभम् । यथा "पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्ना ३ इ पत्नीवाः ३" (तै.सं.1-427) इत्यत्र अन्तिमं पदद्वयं किं पूर्ववाक्यसम्बन्धि ? अथ उत्तरवाक्यसम्बन्धीति संशयः।

अत्र "बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णामि" (तै.सं.1-4-27) इति आख्यातान्तमेकं वाक्यम् श्रूयते । अस्यायमर्थः। हे इन्दो ! सोम ! बृहस्पतिसुतस्य = बृहतो यज्ञस्य परिपालनात् यजमानो बृहस्पतिः तेन सुतस्याभिषुतस्य इन्द्रियावतो वीर्यवतः ते तव सम्बन्धिनं पत्नीवद्देवताकं ग्रहं गृह्णामि त्वदर्थं ग्रहपात्रे सोमरसं गृह्णामीति । ततः "अग्ना ३ इ पत्नीवा ३ स्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा" (तै.सं.1-4-29) इति द्वितीयवाक्यं श्रूयते । हे पत्नीवन्नग्ने ! त्वष्ट्रा देवेन सजूः = सह सोमं पिब स्वाहा = हुतमिदमस्त्विति द्वितीयवाक्यार्थः। अत्र पत्नीवन्नग्ने इत्यामन्त्रितान्तद्वयस्य "आमन्त्रित-

स्य च" (पा.सू.6-1-198) इति आमन्त्रितान्तस्य आद्युदात्तत्वविधा-यकेनानेन सूत्रेण "अग्ने त्वं नो अन्तमः" इत्यादाविव षाष्ठिकामन्त्रिता-द्युदात्तत्वं यदा भवति तदा "अग्न ३ इ पत्नीव ३ न्" इत्यामन्त्रितान्तद्वयं उत्तरपदान्वयि भवति । "अग्ना ३ इ पत्नीवाः ३" इति वाक्यादित्वात् सम्बोधनप्रथमायाः आमन्त्रितसंज्ञा "सामन्त्रितम्" (पा.सू.2-3-48) इति सूत्रप्राप्ता खलु ! यदि "आमन्त्रितस्य च" (पा.सू.8-1-19) इति पदात्परस्य अपादादौ वर्तमानस्य आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्य सर्वानुदात्त-त्वविधायकेन आष्टमिकेन सूत्रेण "आ वायो भूष" इत्यादाविव गृह्णामीति पूर्वपदात्परत्वं मत्वा निरुक्तामन्त्रितान्तद्वयं सर्वानुदात्तं भवेत् । तदा निरुक्तामन्त्रितान्तद्वयं पूर्वान्वयीति वक्तुं शक्येत, तच्चायुक्तम् । "पत्नी-वन्तं ग्रहं गृह्णामीति" पूर्ववाक्यस्य समाप्तत्वेन गृह्णामीति पूर्वपदा-त्परत्वासम्भवात् । किञ्च निरुक्तामन्त्रितान्तद्वयं वैदिकैः आद्युदात्तमेव पठ्यते खलु ! अतः पत्नीवन्नग्ने इत्यामन्त्रितान्तद्वयमुत्तरान्वयीत्येव वक्तव्यम् । तथैव पूर्वं विवृतार्थकञ्च । अतोऽत्र निरुक्तामन्त्रितान्तद्वयं सर्वानुदात्ततया न पठ्यत इति न पूर्ववाक्यसम्बन्धि, किन्तु उत्तरवाक्य-सम्बन्धीति स्वरशास्त्रादेव निर्णयस्सञ्जातः।

किञ्च "अदर्श्म ज्योतिरविदाम देवान्" (तै.सं.3-2-5) इत्यत्र "ज्योतिरविदाम" "देवानदर्श्म" इत्यन्वयो वा ? "ज्योतिरदर्श्म" "देवा-

नविदाम" इत्यन्वयो वा ? इति विशये पदान्वयनिर्णयः स्वरशास्त्राधीनो वर्तते । "देवानदर्श्म" "ज्योतिरविदाम" इति नान्वयः, स्वरविरोधात् । अत्र "अपाम॒ सोमम॒मृता॑ अभूम । अद॑र्श्म॒ ज्योति॒रवि॑दाम दे॒वान्" (तै.सं.3-2-5) इति वाक्यचतुष्टयमस्ति । वयं सर्वे सोममपाम । तेन पानेन अमृता देवा अभूम । "आशंसायां भूतवच्च" (पा.सू.3-3-132) इति भविष्यदर्थे लुङ् अमृता भूयास्मेत्याशास्यते । ज्योतिरादित्य-स्वरूपं अदर्श्म दृष्टवन्तः द्रक्ष्याम इत्यर्थः। देवानिन्द्रादीनविदाम लब्ध-वन्तः ज्ञास्यामः यद्वा लप्स्यामहे इति । अत्र प्रथमवाक्ये अपामेत्या-ख्यातस्य "तिङतिङः" (पा.सू.8-1-28) अतिङन्तात्पदात्परस्य अपादादिस्थस्य तिङन्तस्य सर्वानुदात्तत्वविधायकेन अनेन सूत्रेण निघातो न भवति । अपामेति प्रथमतिङन्तस्य पादादित्वेन तिङ्निघाता-प्रवृत्तिः। अभूमेति द्वितीयवाक्यस्थतिङन्तस्य अपादादिस्थत्वेन पदपाठे निघातो भवति । "देवानदर्श्म" "ज्योतिरविदाम" इत्यन्वये तृतीय-चतुर्थतिङन्तद्वयस्यापि अतिङन्तपदात्परत्वस्य सत्वात् तिङ्निघाता-पत्तिरूपदोषः स्यात् । तिङ्निघातापत्तौ अदर्श्म अविदाम इत्याख्यातद्वयं सर्वानुदात्ततया उच्चारणीयं स्यात्, तच्चायुक्तम्, स्वरसम्प्रदायविरोधात्। "ज्योतिरदर्श्म" "देवानविदाम" इत्यन्वय एव वाच्यः। एतादृशान्वयः पूर्वं प्रदर्शित एव । अदर्श्मज्योतिरिति संहितापाठे आख्यातस्य पादा-

दित्वेन निघातविधिसूत्रवृत्तौ तिङन्तस्य अपादादिस्थत्वविशेषणसद्भा-वात् अदर्शमेति तिङन्तं न निहन्यते । अविदाम देवानिति पृथग्वाक्ये अपादादिस्थत्वसद्भावेऽपि पदात्परत्वाभावात् न निहन्यते । अत एव भाष्यकारास्सायणाचार्याः स्वरशास्त्रानुसारेणैव ज्येतिरदर्शम देवान-विदामेति समन्वयमकार्षुः। एवं वेदे पदान्वयनिर्णयेन वाक्यभेदनिर्णयः स्वरशास्त्राधीनो वर्तत इति बोध्यम् ।

अपिच "पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि" (तै.सं.1-6-1) इत्याज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्रभाष्ये श्रीसायणाचार्याः पञ्चजनशब्दः समस्तः देवमनुष्यासुररक्षोगन्धर्वेषु रूढः। ते च देवाः पञ्चसङ्ख्याका इत्यूचुः। अत्र "दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्" (पा.सू.2-1-50) इति समासः। अस्यायमर्थः। हे आज्य ! त्वा = त्वां पञ्चानां = पञ्चसङ्ख्या-कानां पञ्चजनानां = देवमनुष्यासुररक्षोगन्धर्वाणां यन्त्राय = स्वस्व-व्यापारेषु नियमनाय धर्त्राय = जगद्विधारणकुशलाय च गृह्णामीति । अत्र पञ्चजनशब्दः अन्तोदात्तो दृश्यते । स च "समासस्य" (पा.सू.6-1-223) इति सूत्रेण भवति । अत्र विना समासं अन्तोदात्तो न घटते । ततः "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" (पा.सू.6-1-158) इति सूत्रेण शेष-निघातो भवति । अस्मात्पञ्चजनशब्दात् षष्ठीबहुवचने "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इत्यदिना आमिकृते "ह्रस्वनद्यापो नुट्" (पा.सू.7-1-

54) इति नुडागमे "नामि" (पा.सू.6-4-3) इति दीर्घे पञ्चजनानामिति जाते आमस्सुप्त्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इत्यनुदात्तत्वे "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण नाम् इत्यस्य स्वरितत्वं सिध्यति । अत एव श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याः "न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च" (ब्र.सू.1-4-11) इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये "यस्मिन् पञ्चपञ्च जनाः" (बृ.उ.4-4-17) इति मन्त्रस्थ-पञ्चजनशब्दस्य अन्तोदात्तत्वस्वरेण ऐकपद्यनिश्चयात् समस्तत्वमिति निश्चितस्वरविशेषेणापि साङ्ख्यमतं निराचक्रुः। अनेन ज्ञायते स्वरनिर्ण-यादर्थनिर्णयः पदवाक्यसमासादिनिर्णयाश्च सिध्यन्तीत्यतोऽवश्यं वेदे स्वरसम्प्रदायो रक्षणीयः। अत एव "सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते" इति शास्त्राचार्यप्राप्तस्वरसंस्कारस्य वेदरक्षणसाधनत्वं "स्वरा-द्भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते" इति तदभावस्य वेदफलराहित्यं चोक्तम् । एवं वैदिकस्वरप्रयोजनेषु "स्वरभेदादर्थभेदः" इतीममंशमधिकृत्य सद्गुरु-कृपाप्राप्तं वैदिकस्वरमञ्जूषा नाम्ना लघुतरं मत्कृतं वैदिकस्वरसमन्वयं सन्तो द्रष्टुमर्हन्तीति सन्तस्सम्प्रार्थ्यन्ते ।

एवं

सद्गुरुपादपद्ममधुपः

विष्णुभट्ल सुब्रह्मण्य शास्त्री

अनुक्रमणिका

क्रमसङ्ख्या		पुटसङ्ख्या
1.	ब्रह्म शब्दः	2
2.	ब्राह्मण शब्दः	8
3.	सम शब्दः	13
4.	तृतीय शब्दः	17
5.	स्व शब्दः	20
6.	अस्मै शब्दः	26
7.	अणु शब्दः	35
8.	वेद शब्दः	36
9.	ते शब्दः	41
10.	मा शब्दः	44
11.	ज्ञान शब्दः	45

श्री गणेशशारदागुरुभ्यो नमः

ध्यानम्

श्लो।। येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः।।

श्लो।। येन धौता गिरःपुंसां विमलैश्शब्दवारिभिः।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः।।

श्लो।। वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ।।

ओं नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यः शब्दविद्यासम्प्रदाय-कर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः।

श्लो।। कष्टं व्याकरणं पतञ्जलिरपि प्राह स्म तत्राप्यसौ
दुर्ज्ञाना मतिमद्भिरप्यतितरां कष्टा स्वरप्रक्रिया ।
क्वैषा सा क्व मलीमसा मम मतिर्मन्दा तथाप्युत्सहे
यन्मह्यं दयतेतरां वररुचिश्श्रीविश्वनाथो गुरुः।।
अस्मच्छ्रीगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमो नमः

ब्रह्मशब्दः

ब्रह्मशब्दः आद्युदात्तश्चेत् मन्त्रपरब्रह्मान्नाद्यर्थकः नपुंसकलिङ्ग-श्च । अन्तोदात्तश्चेत् विप्राद्यर्थकः। तथाहि वृध्यर्थकात् बृहिधातोः "इदितो नुम्धातोः" (पा.सू.7-1-58) इति सूत्रेण नुमागमो भवति । स च मित्वादन्त्यादचः परो भवति । "सर्वधातुभ्यो मनिन्" (उ.सू.584) इत्यौणादिकसूत्रेण प्रकृतधातोः मनिन् प्रत्यये सति "बृंहेर्नोच्च" (उ.सू. 585) इत्यौणादिकसूत्रेण नुमो नकारस्य अकारादेशे "बृ" इत्यत्र ऋकारस्य अच्परकत्वात् यणादेशेन रेफे सति ब्रह्मन् इति रूपं सिध्यति।

"वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति" रिति कोशात् अस्य पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च प्रयोगाः सन्ति । पुंलिङ्गे तु ब्रह्मन् इत्यस्मात् "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इत्यादिना सुप्रत्यये हल्ङ्यादिलोपा-पेक्षया परत्वात् पूर्वमेव उपधा दीर्घे ततः हल्ङ्यादिलोपे नलोपे च सति ब्रह्मा इति पुंलिङ्गे रूपं सिध्यति । अत्र "आद्युदात्तश्च" (पा.सू.3-1-3) इति प्रत्ययस्वरेण मकारादकारस्य उदात्तत्वे शेषनिघातेन आद्यनुदा-त्तत्वे अन्तोदात्तः "ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीत्" (तै.ब्रा.3-3-8) इत्यादिषु

ऋत्विग्रूपविप्राद्यर्थकः। पुंलिङ्गे ब्रह्मा इति रूपमस्ति । यद्वा उणादीनाम-व्युत्पत्तिपक्षे "फिषोन्त उदात्तः" इत्यन्तोदात्तो भवति पुंलिङ्गे ब्रह्म-शब्दः। फिष् इति प्रातिपदिकसंज्ञा । क्लीबे तु ब्रह्मन् इत्यस्मात् प्राप्तस्य सुप्रत्ययस्य "स्वमोर्नपुंसकात्" (पा.सू.7-1-2) इति लुकि नलोपे च ब्रह्मशब्दः वेदादौ वाच्ये नपुंसकलिङ्गः "नब्विषयस्यानिसन्तस्य" (पि.सू.27) इति विशेषशास्त्रेण आद्युदात्तः। नबिति नपुंसकलिङ्गसंज्ञा। "ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्" (तै.ब्रा.2-8-8) इत्यत्र ब्रह्मशब्दः जगत्कारणम् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतिप्रसिद्धम् । "ब्रह्म सन्तं ब्रह्मणा वर्धयन्तः" (तै.ब्रा.2-8-8) इत्यत्र ब्रह्म सन्तं = परब्रह्मस्वरूप एव भूत्वा अवस्थितं तमादित्यं ब्रह्मणा = मन्त्रेण ब्राह्मणाः वर्धयन्तः अर्चन्तीत्यर्थः। "ब्रह्म ब्राह्मण आत्मना" (तै.ब्रा.2-8-8) इत्यत्र यत्पर-म्ब्रह्म तत् आत्मना स्वरूपेणैव ब्राह्मणः अभवत् । अस्ति हि ब्राह्मण-शरीरे परब्रह्मणः आविर्भावविशेषः। अत एव ब्राह्मणः अध्यापनादौ अधिक्रियते । एषूदाहरणेषु ब्रह्मशब्दः परब्रह्मपरः। ब्रह्मणा इत्यस्य मन्त्रेण इत्यर्थस्योक्तत्वात् । मन्त्रार्थकश्च उदाहृतः "धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ" (तै.सं.1-1-7) इत्यत्र हविर्लक्षकान्नार्थकः ब्रह्मशब्दः। "ब्रह्म ब्रह्मा भवत्स्वयम्" (तै.सं.3-12-9) इत्यत्र ब्रह्म = मन्त्रजातं ब्रह्माख्यः

ऋत्विगासीत् इति भाष्यात् नपुंसकब्रह्मशब्दः अत्र मन्त्रार्थकः। पुंलिङ्गे तु ऋत्विगर्थः अन्तोदात्तः इति विवेकः। एवमेव उदाहरणान्तराणि बोध्यानि ।

ननु ब्रह्मशब्दस्य मनिन्नन्तस्य क्लीबे विशेषशास्त्रेण आद्युदात्तत्वमस्तु । पुंलिङ्गे प्रत्ययस्वरस्य अपवादेन "जिनित्यादिर्नित्यम्" (पा.सू.6-1-197) इति सूत्रेण आद्युदात्तत्वं कथं न भवति ? इति चेल्लक्ष्यानुरोधाद्यवस्था उक्ता । विषयेऽस्मिन् "दिवसश्च पृथिव्याम्" (पा.सू.6-3-30) इत्यत्र कौमुद्यां "दृष्टानुविधिश्छन्दसि" इति महाभाष्यवचनं अपौरुषेयवेदभागे दृष्टानुसरणं कर्तव्यं यथा दृष्टं तथा प्रक्रिया कल्पनीयेति भावः इति व्याख्यानं च प्रमाणम् । "ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीत्" इत्यादौ ऋत्विगर्थकस्य ब्रह्मशब्दस्य अन्तोदात्तस्वरसम्प्रदायपरिपालनाय शास्त्रकृतां शास्त्रार्थविधानमेकं पश्यामः। "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" (पा.सू.6-1-168) इति सूत्रे अपौरुषेयवैदिकस्वरसम्प्रदायपरिपालनार्थमेव एकाच् इत्यस्य आवृत्तिरङ्गीकृता । तथाहि सौ इति सप्तमीबहुवचनं गृह्यते । न तु प्रथमैकवचनम्, व्याख्यानात् । सौ परे यः एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः। दोः शब्दः सप्तमी बहुवचने परे एकाच् भवतीति तदीयतृतीयादि-

विभक्तीनां उदात्तत्वं सिध्यति । दोः शब्दस्य शसादिषु परेषु "पद्धन्नो-मास् हृन्निशसन् यूषन् दोषन्" (पा.सू.6-1-63) इति सूत्रेण दोषन्नादेशो भवति । नह्ययमादेशः एकाच् भवति । ततःपरतृतीयादिविभक्त्युदात्तत्वं कथं सङ्गच्छते ? इति चेत् स्थानिवद्भावेन वा एकदेशविकृतन्यायेन वा तदुदात्तत्वं सिध्यतीति वक्तव्यम् । एवं सति "दो॒षभ्या॒ऽस्वाहा॑" (तै.सं.7-3-16) इत्यत्र भ्यामः उदात्तत्वं वक्तव्यं स्यात् । तच्चायुक्तम्, सम्प्रदायविरोधात् । दोषभ्यामिति मध्योदात्तं पठ्यते वेदपाठकैः। शेष-निघातेन भ्यामनुदात्तं भवति । अतः स्वरसम्प्रदायसंरक्षणाय एकाच् इत्यस्य आवृत्तिः क्रियते । तया एकाच् इति एकाज्रूपम् । तादृशात् एकाचःपरा विभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः लभ्यते । "सकृदुच्चरित-श्शब्दः सकृदेवार्थं गमयति" इति न्यायस्य सत्वेन आवृत्तिमन्तरा एकाज्रूपार्थलाभः न सिध्यति । "दो॒षभ्या॒ऽस्वाहा" इत्यत्र दोष इत्यस्य एकाज्रूपत्वाभवात् "सावेकाचः" इति सूत्रेण भ्यामः उदात्तत्वं न भवति। किन्तु प्रातिपदिकस्वरेण षकारादकारस्य उदात्तत्वे सति शेषनिघातेन पूर्वोत्तरयोरचोरनुदात्तत्वे सति अनुदात्तस्य भ्यामः आकारस्य स्वरितत्वं स्वाहाशब्देन संहितायां "नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवा-

नाम्" (पा.सू.8-4-67) इति स्वरितनिषेधादिस्वरप्रक्रिया श्रीज्ञानेन्द्र-सरस्वतीकृततत्वबोधिन्यां स्पष्टा ।

ननु मनिन्नन्तानामपि प्रत्ययस्वरे सति "ञिनित्यादिर्नित्यम्" (पा.सू.6-1-197) इत्यस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न । "औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यत्र ञित्स्वरः सावकाशः। उदुम्बरशब्दात् "अनुदात्तादेश्च" (पा.सू.4-3-140) इति विकारे अञ् भवति । तथैव "औद्दालकिर-कामयत" इत्यत्र उद्दालकस्य अपत्यमित्यर्थे "अत इञ्" (पा.सू.4-1-95) इति सूत्रेण इञ् प्रत्ययो भवति । अत्रापि ञित्स्वरस्सावकाशः। "होताध्वर्युरावया" इत्यत्र "तृन्" (पा.सू.3-2-135) इति तृन्नन्तो होतृशब्दः। अत्र नित्स्वरस्सावकाशः इति न वैयर्थ्यम् । एवञ्च लक्ष्यानुरोधात् "ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीत्" इत्यादिषु ब्रह्मा इति पुंलिङ्ग-शब्दः प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः।

प्रसङ्गात्किञ्चिदुच्यते । ञित्स्वरनित्स्वरयोः क्वचिदपवादा अपि श्रूयन्ते । "चतुरः" इत्यत्र "चते याचने" इति धातोः "चतेरुरन्" (736) इत्यौणादिकसूत्रेण उरन् प्रत्ययो भवति । नित्वात् "ञिनि-त्यादिर्नित्यम्" इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते "चतुरश्शसि" (पा.सू.6-1-167) इति सूत्रेण शसि परतः चतुर् इत्यस्य अन्तोदात्तो भवति । सः उदात्तः

उकारस्य भवति । शेषनिघातेन चकारादकारः अनुदात्तो भवति । शसः सुत्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इति सूत्रेण अनुदात्तत्वे सति तस्य स्वरितत्वे "चतुरः पदः प्रतिदधत्पलायते" "चतुरो मासो दीक्षितस्यात्" इत्यादिषु नित्स्वरापवादो दृष्टः। "वाजेभिर्वाजिनीवती" इत्यत्र वाजिन् + भिस् इति स्थिते "अतो भिस ऐस्" (पा.सू.7-1-9) इति भिसः स्थाने अनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वेन प्राप्तः यः ऐस् सः "बहुळं छन्दसि" (पा.सू.7-1-10) इति बहुळं भवति न प्रवर्तत इत्यर्थः। "भद्रं कर्णेभिः" "वाजेभिर्वाजिनीवती" इत्यादीन्युदाहरणानि । वाजेभिरित्यत्र वजव्रजगतौ इति धातोः "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (पा.सू.3-3-19) इति कर्मणि घञ् प्रत्यये सति वृद्धौ ञिनित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तेन भाव्यं तथापि तद्बाधकतया घञन्तत्वेन "कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः" (पा.सू.6-1-156) इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते तदपवादेन "वृषादीनां च" (पा.सू.6-1-103) इति पुनः आद्युदात्तो भवति । तथाच वाजेभिः इत्यत्र आद्युदात्तो बोध्यः। एवमास्तां बाध्यबाधकस्वरविचारः। प्रकृते "ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीत्" इत्यादिषु अध्ययनानुरोधात् ब्रह्मशब्दः प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तो भवति । एवमेव "तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः" "दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणत आयतनो वै ब्रह्मा ।

बा॒र् ह॒स्प॒त्यो वै ब्र॒ह्मा" इत्यादिष्वपि पुंलिङ्गः ब्रह्मशब्दः विप्राद्यर्थकः अन्तोदात्तो बोध्यः।

ब्राह्मणशब्दः

ब्राह्मणशब्दः अन्तोदात्तश्चेत् जातिवाचकः। आद्युदात्तश्चेत् ब्राह्मणादिग्रन्थपरः। कथं ? ब्रह्मणः अपत्यमित्यर्थे "तस्यापत्यम्" (पा.सू.4-1-92) इत्यणि "तद्धितेष्वचामादेः" (पा.सू.7-2-117) इति आदिवृद्धौ ब्राह्मन् + अ इति जाते टिलोपे प्राप्ते तद्बाधकतया "अन्" (पा.सू.6-4-167) इति सूत्रेण प्रकृतिभावो विहितः। "अन्" इति सूत्रं अनपत्ये अपत्ये च प्रवर्तत इति काशिकाकारैरुक्तम् । स च प्रकृतिभावः ब्रह्मन् इत्यत्र अनः मपूर्वत्वात् "नमपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः" (पा.सू.6-4-170) इति सूत्रेण निषिद्धः। एवं प्रकृतिभावनिषेधे सति "नस्तद्धिते" (पा.सू.6-4-144) इति टिलोपः प्राप्नोति । टिलोपे ब्राह्मण इति रूपं न सिध्येत् । एवं स्थिते तत्साधनार्थं "ब्राह्मो जातौ" (पा.सू.6-4-171) इति सूत्रं प्रवृत्तम् । ब्रह्मन् इत्यस्मात् अपत्ये अणि "नमपूर्वोऽपत्येऽ-वर्मणः" (पा.सू.6-4-170) इति सूत्रप्राप्तप्रकृतिभावनिषेधः जातावेवे-

त्यर्थः फलति । तथासति ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इति जातिविशेषे न सिध्येत् । "नमपूर्व" इति प्रकृतिभावनिषेधे सति "नस्तद्धित" इति टिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च ब्रह्मा देवता अस्य हविषः इत्यर्थे "सास्य देवता" (पा.सू.4-2-24) इति सूत्रेण अणि सति "नमपूर्वोऽपत्येऽ-वर्मण" इति प्रकृतिभावनिषेधस्य जातावेवेति नियमितत्वेन प्रकृते जातिभिन्नत्वेन "अन्" (पा.सू.6-4-167) इत्यनपत्येऽपि प्रवृत्तत्वात् अन् इति प्रकृतिभावो भवति । तदा टिलोपो न स्यात् । तदा ब्राह्मं हविः इत्यपि न सिध्येत् । अतः योगविभागः कर्तव्यतामाप । अत्र योगवि-भागः भाष्यसंमतः। योगविभागस्य इष्टसिध्यर्थत्वमाह "सह सुपा" (पा.सू.2-1-4) इति सूत्रव्याख्याने भट्टोजिदीक्षितः। तथाच ब्राह्म इत्येकं सूत्रं, जाताविति पृथक् सूत्रं कर्तव्यम् । ब्राह्म इति प्रथमसूत्रे अपत्ये इति न सम्बध्यते । अन्यथा ब्राह्म इतीदं निपातनं व्यर्थं स्यात् । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्ये अणीति भट्टोजिदीक्षितः टिलोपात् ब्राह्मं हविरित्यादि सिध्यति ।

नन्वेवमपि ब्राह्मण इति न सिध्येत् । अपत्ये अणि नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधात् नस्तद्धिते इति टिलोपप्रवृत्तेः। अतः जाताविति सूत्रमाश्रित्य ब्राह्मणशब्दस्साधनीयः। इह "नमपूर्वोऽपत्ये" इति सूत्रात्

अपत्ये इति प्रकृत्यैकाच् इत्यतः प्रकृत्येति चानुवर्तते । ततः अपत्ये जातौ अणि ब्रह्मणः टिलोपो न भवति । किन्तु "अन्" इति प्रकृतिभावः सिध्यति । "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" (पा.सू.8-4-3) इति णत्वे ब्राह्मण इति जातिवाचकस्सिध्यति । अत्र "आद्युदात्तश्च" (पा.सू.3-1-3) इति प्रत्ययस्वरेण णकारादकारस्य उदात्तत्वे "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" (पा.सू.6-1-158) इति शेषनिघातेन पूर्वयोरचोः अनुदात्तत्वे सति ब्राह्मणशब्दः अन्तोदात्तः सिध्यति । "ब्राह्मणो वा अष्टाविꣳशो नक्षत्राणाम्" "ब्राह्मण एकहोता" "ब्राह्मणमद्य राध्यासम्" "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳराजा" "ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः" एषु ब्राह्मणशब्दः जातिवाचकः अन्तोदात्तः। एवं वैदिकवाक्यान्तरेष्वपि ब्राह्मणशब्दः बोध्यः। तैत्तिरीयादिब्राह्मणमित्यादिग्रन्थपरत्वे तु ब्राह्मणशब्दः आद्युदात्तः श्रूयते । ब्रह्मैव ब्राह्मणः इति स्वार्थे अण् "प्रज्ञादिभ्यश्च" (पा.सू.5-4-38) इति सूत्रप्राप्तः "ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि" (तै.सं.3-5-2) इत्यत्र भट्टभास्कराचार्येण ब्रह्मैव ब्राह्मणः इत्युक्तम् । अत्र ब्रह्मशब्दः मन्त्रपरो वा वेदपरो वा "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इत्यापस्तम्बोक्तेः। ब्रह्मन् + अण् इति स्थिते आदिवृद्धौ टिलोपे प्राप्ते तद्बाधकतया "अन्" इति प्रकृतिभावः प्राप्नोति, अनपत्येप्यर्थे अन् इति

सूत्रप्रवृत्तेरङ्गीकृतत्वात् । प्रकृते अपत्यभिन्नार्थत्वेन "नमपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः" इति निषेधाप्रवृत्तेः प्रकृतिभावस्सिध्यति ।

नन्वेवं अपत्यभिन्नार्थत्वे ब्राह्मो मुहूर्त इत्यादिष्विव टिलोपप्रवृत्तेरिति चेन्न । "छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि" (पा.सू.4-2-66) इति सूत्रे ब्राह्मणानीति पाणिनिनिर्देशात् प्रकृतिभावस्सिध्यति । छन्दोब्राह्मणशब्दयोः इदं विवरणम् । छन्दांसि मन्त्राः, ब्राह्मणानि विधिवाक्यानि, तेषां द्वन्द्वः वेद इति यावत् । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति स्मरणादिति "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" (पा.सू.1-2-53) इत्यत्र संज्ञानां लोकव्यवहाराणां प्रमाणत्वात् इति गुणवाचकेन "पूरणगुण" (पा.सू.2-2-11) इति सूत्रेण षष्ठीनिषेधे प्राप्तेऽपि संज्ञाप्रमाणत्वादिति पाणिनिनिर्देशवत् छन्दोब्राह्मणानीति सूत्रे टिलोपाभावघटितं णत्वघटितं ग्रन्थपरं ब्राह्मणपदं प्रमाणमित्यर्थः। अत्र प्रत्ययस्वरेण णकारादकारस्य उदात्तत्वे शेषनिघातेन आद्ययोरचोरनुदात्तत्वे ब्राह्मणानां मन्त्राणां ब्रह्मप्रतिपादकानां समूह इत्यर्थे "अनुदात्तादेरञ्" (पा.सू.4-2-4) इति सूत्रेण अञ् प्रत्यये सति आदिवृद्धौ "यस्येति च" (पा.सू.6-4-148) इत्यकारलोपे ब्राह्मणशब्दः अञन्त इति "ञिनित्यादिर्नित्यम्" इति सूत्रेण आद्युदात्तत्वे शेषनिघातेन परयोरचोरनुदात्तत्वे प्रथमस्य

अनुदात्तस्य "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण स्वरितत्वं, द्वितीयस्य तु "स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" (पा.सू.1-2-39) इति सूत्रेण प्रचयत्वमिति स्वरविवेकः। अयं च ब्राह्मणशब्दः तैत्तिरीयादिब्राह्मणग्रन्थपरः। अत्रोदाहरणानि "ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि" (तै.सं.3-5-2) इति । हे वसिष्ठ ! मुने ! सौमिकब्रह्मत्वोपयोगि मन्त्रजातं यस्मिन् प्रतिपाद्यते तादृशं ब्राह्मणं अहं तुभ्यं वक्ष्यामीति वसिष्ठं प्रति देवेन्द्रोक्तिः। किञ्च "तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि" (तै.सं.3-1-9) हे पुत्र ! अङ्गिरोमहर्षिभ्यः इदं त्वया अधीतम् शास्त्रादिप्रतिपादकं ब्राह्मणं ब्रूहीति पुत्रं प्रति मनूक्तिः। एवं ब्राह्मणादिग्रन्थपराः ब्राह्मणशब्दाः आद्युदात्ता बोध्याः।

समशब्दः

समशब्दः व्यस्तसमस्तभेदेन द्विविधः उपलभ्यते श्रुतौ । व्यस्त-समशब्दोऽपि पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गभेदेन द्विविधोऽस्ति । सर्वत्र स्वरभेदादर्थ-भेदो भवति । कथं ? सर्वार्थकस्समशब्दः "त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानि" (फि.सू.4-79) इति सूत्रेण सर्वानुदात्तः। साहचर्यात् समशब्दस्य सर्व-नाम्नो ग्रहणम् । "नभन्तामन्यके समे" इत्यादीन्युदाहरणानि । सम-स्सर्वनामत्वे सम इत्यस्मात् प्रथमाबहुवचनविवक्षायां "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इति जस् प्रत्यये तस्य "जसश्शी" (पा.सू.7-1-17) इति सूत्रेण शीभावे "आद्गुणः" इति सूत्रेण गुणे समे इति रूपं सिध्यति। पदपाठे समे इति सर्वानुदात्तं पदम् । संहितायां तु अन्यके इत्यत्र के इत्युदात्तात्परत्वात् सकारादकारस्य स्वरितत्वं, तस्मात्परस्य मे इत्यस्य प्रचयत्वं बोध्यम् । अस्मत्तः अन्ये कुत्सिताः शत्रवः सर्वेऽपि नभन्तां नश्यन्तु इति मन्त्रार्थः। अत्र "समस्सर्वनामत्वे अनुदात्तः" इत्यापि-शलिशिक्षावचनमपि पदपाठे सर्वानुदात्तत्वं द्रढयति । असर्वनामसम-शब्दः अन्तोदात्तः समानदेशवाचकः। "यत्सर्वतस्समं प्रत्येवतिष्ठति" (तै.सं.6-2-6) इदं वाक्यं काम्यदेवयजनविधाने श्रूयते । यस्य यजमा-

नस्य देवयजनं सर्वतः समस्थलं यदि भवति सः यजमानः प्रतिष्ठावान् भवतीति तदर्थः। अत्र समशब्दः "फिषोन्त उदात्तः" इत्यन्तोदात्तः। शेषनिघातेन सकारादकारः अनुदात्तः। एवमेव "अनोवाह्यꣳसमे जीवनम्" (तै.सं.6-1-9) इत्यत्रापि असर्वनामसमशब्दः समप्रदेश-वाची अन्तोदात्तः समे प्रदेशे जीवनसाधनं धान्यं शकटवाह्यं भवतीति तदर्थः। अत्रापि समशब्दः फिट्स्वरेण अन्तोदात्तः। पूर्ववत्स्वरप्रक्रिया बोध्या । व्यस्तसमाशब्दः स्त्रीलिङ्गे संवत्सरवाचकः "हायनोऽस्त्री शर-त्समाः" इति कोशात् । "स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम्" (फि.सू.2-44) इति सूत्रे स्त्रीविषयत्वोक्तेः तत्सूत्रेण स्त्रीलिङ्गे प्रयुज्यमानसमाशब्दः आद्युदात्तो भवति । "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्तु" (तै.सं.4-1-7) अत्र समाशब्दः संवत्सरवाचीति भाष्यम् । संवत्सरशब्देन तदवयवाः मासा अर्धमासाश्चोपलक्ष्यन्ते । हे अग्ने ! एते त्वां वर्धयन्त्विति मन्त्रभागार्थः। अत्र सकारस्योदात्तत्वे शेषनिघातेन मा इत्यस्यानुदात्तत्वे तस्य "उदा-त्तादनुदात्तस्य स्वरित" इति सूत्रेण स्वरितत्वं बोध्यम् ।

समस्तसमशब्दविषये अव्ययीभावे समशब्दः आद्युदात्तः। पूर्व-काले महर्षिभिः करिष्यमाणदीर्घकालसत्रयागस्य निर्विघ्नसमाप्तिनिर्ण-योपायत्वेन शुष्कवनस्थकक्षदाहपरीक्षणं कृतम् । तत्सन्दर्भे इदमाम्ना-

तम् "दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमम्" (तै.सं.3-3-8) इति । अस्यायमर्थः। बहुकालसाध्यगवामयनादिकर्मारम्भे चतुश्शरावद्रव्यनिर्मितमपूपमेकाष्टकायां = माघकृष्णाष्टम्यां पक्त्वा परेद्युः प्रातः अत्यन्ततप्तसोष्मापूपं तदुपरि निक्षिप्तोल्मुकाग्निसहितं शुष्कारण्ये कक्षमध्ये निक्षिपेत् । एवं कृते सति यद्ययमपूपाग्निः कृत्स्नं कक्षं दहति यत्कार्यमुद्दिश्य इदं दहनं कृतं तत्कार्यं पुण्यसमं भवति । तत्कार्यं सम्यक्पारं गच्छति निरुपद्रवं सिध्यति । अत्र समशब्दः शोभनमित्यर्थकः। अदाहे तु पापसमं तत्कार्यं विनश्यति । अत्र समशब्दः दुष्टार्थकः। पुण्यसमपापसमशब्दयोः पुण्यानुरूपं पापानुरूपं इति विवरणमाह भट्टभास्कराचार्यः। उभयत्र "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" (पा.सू.2-1-17) इत्यव्ययीभावसमासः समशब्दस्य उत्तरपदस्य "कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, क्ष,सममव्ययीभावे" (पा.सू.6-2-121) इत्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातेन मकारादकारस्य अनुदात्तत्वं तस्य "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इति सूत्रेण स्वरितः भवति । ननु पदपाठे समम् इत्यत्र मकारस्य स्वरितः श्रूयते । तत्कथमिति चेदुच्यते

श्लो।। नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत्स्थितः।
स्वर्येतेऽस्मात्परावेव नादानुस्वारकावपि ।।

इति व्यसशिक्षया नादसंज्ञकमकारस्य स्वरितग्राहित्वं पूर्वस्य उच्चवत्स्थितिश्च भवति । तेन पुण्यसम् पापसमम् इति स्वरसिद्धिः बोध्या । तत्पुरुषे तु "विषम् आलभेत् विषमा इव हीमे लोकाः" (तै.सं.2-1-3) इत्यादौ समशब्दः सर्वानुदात्तः। कथं ? "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" इति वार्तिकेन प्रगत आचार्यः प्राचार्य इतिवत् विगतस्समोविषम इति प्रादिसमासे "तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः" (पा.सू.6-2-2) इति सूत्रात् अव्ययपूर्वपदप्रकृति स्वरवशात् पदपाठे उत्तरपदात्मकः समशब्दः सर्वानुदात्तो भवति । अत्र "निपाता आद्युदात्ताः" (फि.सू.18) इति सूत्रेण वि इत्यस्य आद्युदात्तत्वे शेषनिघातेन समशब्दः सर्वानुदात्तो भवति । वि इत्युदात्तात्परस्य स इत्यस्य स्वरितत्वं म इत्यस्य प्रचयत्वं बोध्यम् । विषम आलभेत इत्यत्र संहितायां मकारादकारस्य प्रचयत्वनिषेधोऽपि बोध्यः। अत्र संहितायां "सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः" इति षत्वेऽपि पदपाठे षत्वाभावात् समशब्दः सकारादिरेवेत्यर्थः। अत्र पृथिव्यादिलोकानां उत्तरोत्तरं विस्तृतत्वात् भोगाधिक्याद्वा विषमत्वं सोऽयं विषमदेशः समृध्यै कल्पत इति सायणाचार्यः।

तृतीयशब्दः

तृतीयशब्दः मध्योदात्तश्चेत् क्रमार्थकः। आद्युदात्तश्चेत् भागार्थकः। कथम्? "नानार्थकास्सङ्ख्यावाचकाश्शब्दाः न तुल्यस्वरा भवन्ति" इत्यापिशलिशिक्षावचनात् तृतीयशब्दः भिन्नस्वरो दृश्यते भिन्नार्थकश्च । तृतीयशब्दः यदि मध्योदात्तो भवति तदा क्रमार्थकः। यद्याद्युदात्तो भवति तदा भागार्थकः। कथम् ? "त्रेस्सम्प्रसारणं च" (पा.सू.5-2-55) इति सूत्रे द्वेस्तीय इति पूर्वसूत्रात् तीय इत्यनुवर्तते । त्रयाणां पूरण इत्यर्थे त्रिशब्दात् षष्ठ्यन्तात् पूरणे तीयप्रत्ययः स्यात् । प्रकृतेः सम्प्रसारणं च । तथाच त्रि इत्यत्र रेफस्य "इग्यणस्सम्प्रसारणम्" (पा.सू.1-1-45) इति ऋकारे सति तस्य तदनन्तरस्य इकारस्य च स्थाने "सम्प्रसारणाच्च" (पा.सू.6-1-108) इति पूर्वरूपमेकादेशः। तदा तृ इति जाते ततः तीयप्रत्ययो भवति । अत्र "आद्युदात्तश्च" इति सूत्रेण ईकारः उदात्तो भवति । ततः शेषनिघातेन पूर्वोत्तरयोः अचोः निघाते सति यकारादकारस्य अनुदात्तस्य "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । तथाच मध्योदात्तं तृतीयपदं क्रमार्थकं वेदे श्रूयते । तथाहि "साहस्रं चिन्वीत प्रथमं

चिन्वानः" (तै.सं 5-6-8) इति प्रभृति प्रथमद्वितीयतृतीयाग्निचयनप्रसङ्गे क्रमार्थे "त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः" (तै.सं.5-6-8) इत्यत्र "ग्रीवद्घ्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः" (तै.सं.5-6-8) इत्यत्र "न तृतीयं चित्वा काञ्चनोपेयात्" (तै.सं.5-6-8) इत्यत्र च तृतीयशब्दाः क्रमार्थकाः मध्योदात्ताः पठ्यन्ते । एवमेव सौत्रामणिक्रतौ होमार्थमाम्नातेषु "प्रथमा द्वितीयैः। द्वितीयास्तृतीयैः। तृतीयास्सत्येन" (तै.ब्रा.2-6-5) इति वाक्येषु प्रथमादिक्रमार्थे तृतीयशब्दपाठो दृश्यते । अत्रायमर्थः। त्रयस्त्रिंशद्देवाः प्रथमद्वितीयादिक्रमेण त्रिधा विभक्ताः। प्रथमगणस्थाः एकादशसङ्ख्याकाः देवाः द्वितीयगणस्थैः देवैस्सहिताः। तथा द्वितीयगणस्थाः देवाः तृतीयगणस्थैः देवैः सहिताः। एवमेव तृतीयगणस्थाः देवाः सत्येन सहिताः मां रक्षन्तु इति यजमानप्रार्थना श्रुता । अत्र क्रमार्थकतृतीयशब्दौ मध्योदात्तौ पठितौ । एवमेव "तृतीयः पिता जनितौषधीनाम्" (तै.सं.4-6-2) इत्यत्रापि तृतीयशब्दः क्रमार्थकः मध्योदात्तः। अस्य क्रमार्थकत्वं कथमिति चेत् उच्यते । ब्रह्माण्डसृष्टिकर्तृषु प्रथमः विश्वकर्मा, द्वितीयः गन्धर्वः, तृतीयः ओषधीनां पिता पालकः उत्पादकः सोमः पूर्वोक्तविश्वकर्मगन्धर्वापेक्षया तृतीयः अभवदिति भाष्ये अस्ति । एवमेव "तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं"

(तै.ब्रा.3-11-8) अत्र कस्मै मां दास्यसीति? द्विवारं त्रिवारं पितरं प्रति पुत्रस्य कथनम् । अत्रापि क्रमो विवक्षितः। एवमेव "किन्तृतीयामिति" "तृतीयं वृणीष्वेति" (तै.ब्रा.3-11-8) इत्यत्रापि तृतीयशब्दौ क्रमार्थकौ मध्योदात्तौ । पूर्ववत् स्वरप्रक्रिया । भागार्थे तु "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयꣳ रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्" (तै.सं 5-2-7) इत्यत्र भाष्यमेवमस्ति । इन्द्रेण प्रहितो वज्रः अत्यन्तं कठिनं वृत्रशरीरं प्राप्य त्रिधा भिन्नः अभवत् । स्फ्यः एको भागः रथः अपरो भागः यूपः अन्यो भागः इति । अत्र पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्तात् तृतीय-शब्दात् भागे विद्यमानात् स्वार्थे "पूरणाद्भागे तृतीयादन्" (पा.सू.5-3-48) इति सूत्रेण अन् प्रत्ययो विहितः। एवमन्नन्तः तृतीयशब्दः "ञिनि-त्यादिर्नित्यम्" (पा.सू.6-1-197) इति सूत्रेण आद्युदात्तो भवति । शेष-निघातेन तीय इत्यस्य अनुदात्तत्वे इकारस्य स्वरितः यकारादकारस्य प्रचयश्च बोध्यः। तृतीयशब्दस्य उत्तरपदेन संहितायां सत्यां यकाराद-कारस्य "उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः" (पा.सू.1-2-40) इति सन्नतरा-देशो बोध्यः। किञ्च इन्द्रतुरीयकर्मविधिप्रसङ्गे एवं श्रूयते । "स त्रेधाऽ-त्मानं व्यकुरुत । अग्निं तृतीयम् । रुद्रं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम्" (तै.ब्रा.1-7-1) इति । असुरैस्सह युद्धसामर्थ्यसम्पादनाय अग्निः

स्वात्मानं एकं भागं प्रकल्प्य द्वितीयतृतीयभागत्वेन रुद्रवरुणरूपेण स्वयमेव विभक्तः। अत्र तृतीयशब्दाः भागार्थकाः अन्नन्ताः। अत एव आद्युदात्ताश्च पूर्ववत् स्वरप्रक्रिया बोध्या ।

स्वशब्दः

स्वशब्दः अर्थभेदात् त्रिस्वरो दृश्यत इत्यापिशलिशिक्षासूत्रात् स्वशब्दस्य स्वरत्रयवशात् प्रत्येकमर्थभेदो बोध्यः। कथं ? "यद॑ध्व॒र्यु-रा॒त्मन्न॒ग्निमगृ॑हीत्वा॒ग्निं चि॑नु॒याद्यो॑ऽस्य॒ स्वो॑ग्निः.....आ॒त्मन्ने॒व स्वम॒ग्निं दा॑धार" (तै.सं.5-7-9) अध्वर्युः "मयि गृह्णामि" इति मन्त्राभ्यां पूर्वचितं स्वकीयमग्निं स्वस्मिन्नगृहीत्वा यजमानार्थमेव तमग्निं चिनुया-द्यदि आस्मादध्वर्योः पशवः अपक्रमणशीलाः भवेयुः। तत्परिहर्तुं पूर्वो-क्तमन्त्राभ्यां स्वकीयमग्निं स्वस्मिन्नेव धारयतीति तद्भाष्यार्थः। उदाहृत ब्राह्मणभागेऽस्मिन् स्वशब्दद्वयं दृश्यते । उभावपि स्वकीयार्थकौ प्राति-पदिकस्वरेण उदात्तौ च । स्वः इति शब्दस्य अग्निरिति शब्देन सन्धौ स्वरितो दृश्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते । "स्वोग्निः" इत्यत्र स्वः + अग्निरिति दशायां "ओकारमस्सर्वोकारपरः" (तै.प्रा.9-7) इति सूत्रेण

अस्सर्वस्य ओत्वे "लुप्यते त्वकार एकार ओकारपूर्वः" (तै.प्रा.11-1) इति सूत्रेण अकारलोपे "तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम्" (तै.प्रा.12-9) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । किञ्च "यो वा अध्वर्योस्स्वं-वेद.....स्रुग्वा अस्य स्वं वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य स्वम्" (तै.सं 3-1-2) इत्यत्र स्रुगादयः अध्वर्योः स्वानि धनानीति भाष्यार्थसङ्ग्रहः। अत्र स्वशब्दाः प्रातिपदिकस्वरेण अन्तोदात्ताः। अपिच "एतत्खलु वाव तप इत्याहुर्यस्वं ददातीति" (तै.सं.6-1-6) शरीरप्रयासादपि धनहानि-कृतस्य मानसप्रयासस्य अधिकत्वात् दत्तेन धनेन परोपजीवनाच्च दान-मेव महत्तप इत्यभिज्ञानां मतमिति भाष्यात् अत्र स्वशब्दः धनवाचीति ज्ञायते । अत्रापि स्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेण उदात्तः। अन्यच्च "न हि स्वस्वꣳ हिनस्ति" (तै.सं.5-1-7) महाग्निचयनक्रतौ उखातापाय गर्त-खननमावश्यकम् । खननस्य अन्यकर्तृत्वापेक्षया भूमिकर्तृकत्वे भूम्याः हिंसा न भवति । न हि लोके कश्चिदपि आत्मानं न हिनस्ति । अत्र स्वशब्दौ आत्मवाचिनौ । उभावपि प्रातिपदिकस्वरेण उदात्तौ । इतरच्च "अग्नीषोमौ मा प्रहारावमन्तस्व इति..... अभिसन्दष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति" (तै.सं.2-5-2) हे इन्द्र ! वृत्रं मा प्रहर । आवां तस्य मुखमध्ये स्वः। तन्मुखे तदीयदन्तपङ्क्तिभ्यां अभितः सम्यक् दष्टावेव

स्वः। बहिरागन्तुं न शक्नुवः इतीन्द्रं प्रति अग्नीषोमवचनम् । अत्र स्व इति तिङन्तद्वयं असधातोर्लटि उत्तमपुरुषद्विवचनरूपे उभयत्रापि "तिङतिङः" (पा.सू.8-1-28) इति सूत्रेण निघातः ततः "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण अनुदात्तस्य स्वरितः ततः "नोदात्तस्वरितोदयम्" (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण स्वरितनिषेधे अनुदात्त एवावशिष्यते । अत एव स्व इत्यनुदात्तपाठः सिध्यति । "व्याहृतिषु काठकेषु च स्वरव्ययं स्वरितः" इत्यापिशलिशिक्षावचनात् "भूर्भुवस्वस्वाहा" (तै.ब्रा.3-11-2) इत्यत्र हे देवाः! युष्मत्प्रसादात् वयं भूर्भुवस्स्वर्गलोकत्रये रयीणां धनानां पतयः स्याम स्वाहा = हुतमिदमस्त्विति तदर्थः। अत्र "न्यङ् स्वरौ स्वरितौ" (फि.सू.75) न्यङ् च स्वर् च न्यङ्स्वरौ उभौ स्वरितौ भवतः इति सूत्रार्थः। अनेन अत्र स्वः इति शब्दः स्वरितः स्वर्गवाचकः। किञ्च "स्वरेति । अनपब्रवस्सर्वमायुरेति" (तै.ब्रा.3-12-5) यः होतृमन्त्रान् यथानियममधीते सोऽवश्यं स्वर्गं प्राप्नोति । अपकीर्तिरहितस्सन् सर्वमायुरेति । अत्रापि "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" इति फिट्सूत्रेण स्वशब्दः स्वरितः स्वर्गवाचकश्च । अपिच "अथो विश्वं पाप्मानम् । स्वर्ययौ" (तै.ब्रा.3-12-5) अरुणनामा मुनिः अरण्यं गत्वा तत्र कृतहोतृमन्त्रध्यानेन समस्तपाप्मभ्यः मुक्तस्सन् स्वर्गं प्रापेति

भाष्यार्थः। अत्रापि स्वः इति शब्दः "न्यङ्ङ्वरौ स्वरितौ" इति फिट्सूत्रेण स्वरितः स्वर्गवाचकश्च । अन्यच्च "स्वत्ववचने सुपां भेदेपि तुल्यस्वरः" इत्यापिशलिशिक्षावचनात् "एष वा अग्नेर्योनिस्व एवैनं योनौ समारोह-यति..... स्वायामेवैनं योन्याꣳसमारोहयते" (तै.सं.3-4-10) इत्यादौ स्वीयार्थक स्वे स्वायामित्यादिष्वपि तुल्यस्वरो भवति । तथाहि एषः अरण्योस्सन्धिः अग्नेः कारणं ताभ्यामग्नेरुत्पन्नत्वात् "शमीगर्भा-दग्निं मन्थति" इति श्रुतेः। ततस्तमग्निं स्वे = स्वकीये योनौ समारूढं करोतीति कश्चन पक्षः प्राप्तः। अस्मिन् पक्षे अरणिरूपे अग्न्युत्पत्तिकारणे समारूढोऽग्निः कदाचिदरणिविपत्या नश्येदिति तं पक्षमुपेक्ष्य अग्न्युत्प-त्तिकारणे यजमाने एव अग्निः समारोहितो यदि भवेत् सः अग्निः स्वकी-यायामेव योन्यां समारोहितो भवतीति सिद्धान्तपक्षः। ननु यजमानस्य अग्नियोनित्वं कथमिति प्रश्ने यजमानः आधानसंस्कारेण शास्त्रीयत्रेता-ग्न्युत्पादको भवतीति अग्नेः यजमानकारणत्वं सम्भवति । पक्षद्वयस्थौ स्वशब्दौ स्वकीयवाचकौ । पूर्वं "योऽस्य स्वोऽग्निः" "यस्स्वं ददातीति" इत्यादौ श्रुतप्रथमादिविभक्त्यपेक्षयात्र सुपो भेदोऽस्ति । तथापि प्राति-पदिकस्वरेण उदात्तत्वं भवत्येव । स्वे इत्यत्र स्वशब्दात् सप्तम्येकवचने "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इति सूत्रेण ङिप्रत्यये स्व + ङि इति

दशायामनुबन्धलोपे "आद्गुणः" (पा.सू.6-1-87) इति सूत्रेण गुणे स्वे इति रूपं सिध्यति । अत्र ङिप्रत्ययस्य सुप्त्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इति सूत्रेण तस्य अनुदात्ते सति "एकादेश उदात्तेनो-दात्तः" (पा.सू.8-2-5) इति सूत्रेण उदात्तस्य अकारस्य अनुदात्तेन इकारेण सह गुणात्मकः एकादेशः उदात्तो भवति । ततः स्वे इत्युदात्तं पदं पठ्यते । स्वायामित्यत्र स्वशब्दाट्टाबन्तात् सप्तम्येकवचने ङिप्रत्यये स्वा + ङि इति दशायामनुबन्धलोपे "ङेराम् नद्यां नीभ्यः" (पा.सू.7-3-116) इति सूत्रेण ङेः स्थाने आम् प्रत्यये "याडापः" (पा.सू.7-3-113) इति आम् स्थानभूतस्य ङेः याडागमे स्वायामिति रूपं सिध्यति। यदागमन्यायेन याम् सर्वं सप्तमीविभक्तिरूपम् । अस्य "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इति सूत्रेण अनुदात्तत्वं सिध्यति । प्राति-पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन स्वा इत्यस्यापि प्रातिपदिकस्वरेण उदात्तत्वात् ततः परोऽनुदात्तः "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । तेन स्वाया-मिति उदात्तादिः स्वरितान्तश्चेति स्वरसम्प्रदायसिद्धः पाठः सङ्गच्छते । "स्वे गये जागृह्यप्रयुच्छन्" (तै.सं.4-1-7) इत्यत्रापि स्वशब्दः स्वीया-र्थकः। कथं ? महाग्निचयने सामिधेनीमन्त्रेषु अग्निप्रार्थनायां हे अग्ने !

स्वे गये = स्वकीये गृहे अप्रयुच्छन् = प्रमादमकुर्वन् जागृहि = सावधानो भव इति भाष्यार्थः। अत्र स्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेण अन्तोदात्तः। पूर्ववत् स्वरप्रक्रिया बोध्या । एवमेव "अपां वा अग्निः कुलायं तस्मादापोऽग्निꣳ हारुकास्वामेव तद्योनिम्प्रविशन्ति" (तै.सं.5-6-4) लोके काष्ठगृहादिदाहिनोऽग्नेः अपहाराय मनुष्यैः सेचिताः आपः तमग्निं हारुकाः काष्ठादिगतमग्निमपहरन्त्यः स्वयं न दृश्यन्ते । कुत्र गता इति न ज्ञायते इत्यस्य स्वकीयकारणमग्निमेव प्रविशन्तीति समाधानम् । काष्ठादौ औष्ण्योपलम्भात् कार्यस्य कारणे लयः शास्त्रसम्प्रदायसिद्धविषयः। अपामग्निकारणत्वं "अग्नेरापः" इति श्रुतेर्ज्ञेयम् । श्रुतौ स्वामित्यत्र स्वे इत्यादाविव सुपो भिन्नत्वेऽपि स्वकीयार्थस्य स्वाशब्दस्य उदात्तत्वमस्त्येव । ततः द्वितीयैकवचने "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इत्यम्प्रत्यये "अमिपूर्वः" (पा.सू.6-1-107) इति पूर्वरूपं भवति । अमः सुस्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तस्याकारस्य अनुदात्तेनाकारेण सन्धौ "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" (पा.सू.8-2-5) इति पूर्वरूपात्मकः एकादेशः उदात्तो भवति । तेन स्वामित्युदात्तस्वरपाठः सिध्यति ।

अस्मै शब्दः

अस्मै इति पदं सर्वानुदात्तं अन्तोदात्तं चेति भिन्नस्वरं भिन्नार्थकं वेदे श्रूयते । अत्र "तदस्मै देवारासन्ताम्" (तै.ब्रा.3-5-10) इत्यादीन्युदाहरणानि । अस्मै इति पदस्य इत्थं व्याकरणप्रक्रिया । इदं शब्दात् चतुर्थ्येकवचनविवक्षायां "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इत्यादिसूत्रेण ङे प्रत्यये "त्यादादीनामः" (पा.सू.7-2-102) इति सूत्रेण मस्य अत्वे "अतो गुणे" (पा.सू.6-1-97) इति सूत्रेण पररूपे इद + ङे इति दशायां "ङेर्यः" (पा.सू.7-1-13) इति सूत्रप्राप्तयादेशं बाधित्वा "सर्वनाम्नस्मै" (पा.सू.7-1-14) इति सूत्रेण ङेः स्मैभावे इद+स्मै इति जाते "हविलोपः" (पा.सू.7-2-113) इति सूत्रेण आपि विभक्तौ परे सति आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। एतत्प्रत्याहारान्तःपाति ङेस्थानिक स्मै इत्यस्य हलादिविभक्तित्वात् तस्मिन् परे इदम इदो लोपे अकारश्शिष्यते । तस्य "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" (पा.सू. 2-4-32) इति सूत्रप्राप्ताशादेशः अनुदात्तो भवति । "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इति सूत्रेण स्मै इत्यैकारः अनुदात्तः, सुप्स्थानिकत्वात् । तथाच अस्मै इति सर्वानुदात्तं भवति ।

ननु "ङेः स्मैभावात्" (पा.सू.7-1-14) पूर्वमेव "अनाप्यकः" (पा.सू.7-2-112) इति आपि परे अन् विधायकेन परसूत्रेण इदः अन् इत्यादेशः कुतो न भवति ? ङे प्रत्ययस्य आम् प्रत्याहारान्तःपातित्वात् तस्य परत्वादिति चेन्न । सर्वस्मै इत्यादिषु स्मै भावस्सावकाशः। "अनेन" इत्यत्र अनादेशः सावकाशः। अनयोः इद् + ङे इत्यत्र युगपत्प्रवृत्तिः तुल्यबलविरोधः, सः विप्रतिषेधः इत्युच्यते । "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इति शास्त्रेण "अनाप्यकः" (पा.सू.7-2-112) इति परसूत्रेण अन् इत्यादेशे "विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव" इति न्यायेन पुनः स्मैभावो न स्यात् । अतः स्मैभाव एव पूर्वं कर्तव्यः नित्यत्वात् । परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयस्त्वात् स्मैभावस्य नित्यत्वं तु कृतेऽप्यकृतेऽप्यनादेशे प्रकृतियोग्यत्वात् स्मैभावस्य नित्यत्वम् । अन् इत्यादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते सति पश्चात् "हविलोपः" (पा.सू.7-2-113) इत्यस्य प्रवृत्तिः भवति । हल् वर्णादि स्मै इति परे सति अद् इत्यस्य लोपो भवति । अन् इत्यादेशस्तु हविलोपेन बाधितो भवति । तदा अस्मै इति रूपं सिध्यति ।

ननु "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" (पा.सू.2-4-32) इति सूत्रोक्तान्वादेश पदार्थः कः? इति चेत् सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजि-

दीक्षितेन किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादान-मन्वादेश इति तल्लक्षणमुक्त्वा "अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय" इत्युदाहरणं प्रदर्शितम् । भाष्यकृतस्तु अन्वादेशो नाम कथितानुकथनमात्रं, न तु इदमा कथितस्य इदमैव अनुकथनमिति नियमो नास्तीत्याहुः। भट्टोजिदीक्षितेन यदुदाहरणं प्रदर्शितं तत् "पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यः तत्तत्स्थानकरणनादनुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाश्शब्दा उपदिश्यन्ते" इति महाभाष्यानुसारि दृश्यते ।

(1) तैत्तिरीये "आशा॑स्ते॒ऽयं यज॑मानो॒ऽसौ । आयु॒राशा॑स्ते" इति प्रस्तुत्य "तद॑स्मै दे॒वाऽआ॑सन्ताम्" (तै.ब्रा.3-5-10) इत्युदाहृतम् । अत्र यजमानेन प्रार्थितं यदायुरादिकं तत् देवास्साधयन्त्विति कथितानु-कथनमस्तीति अन्वादेशलक्षणसमन्वयः सञ्जातः। अत एव अस्मै इत्यत्र अकारस्य अनुदात्ताशादेशेन अकारः अनुदात्तो भवति । "स्मै" इति तु सुप्त्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" इत्यनुदात्तो भवति । तेन अस्मै इति पदं सर्वानुदात्तं भवति ।

नन्वन्वादेशस्थले "ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः" (पा.सू.6-1-176) इति सूत्रेण विभक्त्युदात्तत्वं कुतो न भवति ? इति चेदुच्यते ।

तत्सूत्रे "अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे" (पा.सू.6-1-169) इत्यतः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेस्सत्वात् । न चात्रान्तोदात्तता-स्तीति वाच्यम् । "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" इति सूत्रेण अनुदात्तस्याशो विधानादनुदात्ततैवास्ति न तूदात्ततास्ति । नापि "सावे-काचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" (पा.सू.6-1-168) इत्यनेन विभक्त्युदात्तत्व-प्रसक्तिः। यद्यप्यत्र अन्तोदात्तानुवृत्तिः नास्ति तथापि सावेकाच इत्य-नेन विभक्त्युदात्तत्वे शेषनिघाते च अस्मै इत्यत्र अकारस्य अनुदात्तत्वे सिद्धे अशादेशानुदात्तता विधानं व्यर्थं स्यात् । दृश्यते चात्राशादेशानु-दात्ततविधानं अन्वादेशस्य सत्वात् । अतः अस्मै इत्याद्यन्वादेश-स्थलेषु सावेकाच इत्यस्य प्रवृत्तिः नास्ति । अतः अन्वादेशविषये "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" इत्यनेन अकारस्य अनुदात्ता-शादेशे सति "अनुदात्तौ सुप्पितौ" इति सुप्स्वरेण विभक्तेरनुदात्तत्वे अस्मै इति पदं सर्वानुदात्तं सिध्यति ।

ननु "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" इति सूत्रे अशश्शि-द्ग्रहणं व्यर्थम् । "अनेकाल् शित्सर्वस्य" इति परिभाषया सर्वादेशार्थमेव तदिति वक्तव्यम् । इदम इदो लोपानन्तरं अकारस्य एकस्यैव सत्वेन

सर्वादेशासिद्धेः। किञ्च अ.अ. इति प्रश्लिष्टनिर्देशे तु अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

(2) एवमेव "तावस्मै प्रजाः प्रासाधयताम्" (तै.सं.2-2-1) इत्यत्र इन्द्राग्नीकर्तृकं प्रजापतिसृष्टप्रजागोपनं प्रस्तुत्य ऐन्द्राग्नपुरडाशयागानन्तरं इन्द्राग्निभ्यां प्रजाप्रकटनं कृतमिति गोपनप्रकटनयोः प्रजाविषयत्वमेवेति कथितानुकथनात्मकान्वादेशलक्षणं समन्वितं भवति । तेन अस्मै इति पदं पदपाठे सर्वानुदात्तं श्रूयते ।

(3) तैत्तिरीयकाठके दक्षिणाप्रशंसाप्रसङ्गे इदमाम्नातम् "तदस्मै नाच्छदयत्" (तै.ब्रा.3-11-8) इत्यादि "तदस्मा अच्छदयत्" इत्यन्तम्। अस्मिन्भागे "अस्मै" इति चत्वारि पदानि सन्ति । प्रजापतिः प्रजासृष्ट्यर्थं तपस्तेपे । स्वकार्यप्रतिबन्धराहित्याय स्वाभीष्टफलसिद्धये च हिरण्यमुत्पाद्य तदग्नौ त्रिवारं निक्षिप्तमपि प्रजापतेः कार्यप्रतिबन्धनिवारकं नासीत् । चतुर्थपर्याये हार्दाग्नौ प्रक्षिप्तं तद्धिरण्यं स्वकार्यप्रतिबन्धनिवारकमासीत् । अत्र यद्धिरण्यं प्रक्षिप्तं तद्धिरण्यमिति कथितानुकथनान्वादेशलक्षणसत्वात् अस्मै इति पदानि सर्वानुदात्तानि पठ्यन्ते ।

(4) एवमेव "ता अस्मै न पुनरददात्" "ता अस्मै पुनरददात्" (तै.सं.2-3-5) प्रजापतिः चन्द्रमसे केनचित्कारणेन स्वपुत्रिकाः पुनः न

ददौ । चन्द्रप्रतिज्ञां श्रुत्वा ददाविति श्रूयते । अत्र अदानविषयेऽपि "यस्याभवस्सप्रतियोगी" इति न्यायेन प्रतियोगित्वेन दानमस्त्येव । अतः दानस्य कथितानुकथनात्मकान्वादेशलक्षणसत्वात् अस्मै इति पदद्वयं सर्वानुदात्तं भवति ।

(5) किञ्च "तदे॑भ्योऽब्रवीत्" "तान॑स्मा अददुः" (तै.सं.3-1-9) इतीदमप्युदाहरणम् । मनुः स्वपुत्राणां दायभागसमये अविभक्तदायं नाभानेदिष्ठनामकं पुत्रमुद्दिश्य हे पुत्र ! अङ्गिरोभ्यो महर्षिभ्यः त्वयाधीतं स्वर्गप्राप्तिसाधनशस्त्रादिविज्ञानदायकब्राह्मणभागं ब्रूहि । तेभ्यस्तव पशुलाभो भविष्यति । स एव ते दायभाग इत्यब्रवीत् । पुत्रस्तथैव अङ्गि-रोभ्यः नाभानेदिष्ठनामकशस्त्रादियुक्तब्राह्मणभागमूचे । ते महर्षयः स्वकीयपशून् नाभानेदिष्ठाय प्रादुरिति निरुक्तमन्त्रार्थः। अत्र अङ्गिरोभ्यः शस्त्रादियुक्तब्राह्मणभागः पुत्रेण वक्तव्य इति पश्चात्ते महर्षयः पुत्राय पशून् दास्यन्तीति पित्रा यथोपदिष्टं तत्तथैव कथनदानादिकं सञ्जातमिति कथितानुकथनात्मकान्वादेशलक्षणं समन्वितमिति "एभ्यः, अस्मै" इति पदद्वयं अन्वादेशलक्षणलक्षितं पदपाठे सर्वानुदात्तं बोध्यम् । "अस्मै" इति पदस्वरप्रक्रिया पूर्वोक्तैव । "एभ्य" इत्यत्र अत्वे पररूपे च सति हलिलोपानन्तरं अकारे अवशिष्टे सति अ + भ्यः इति दशायां

अकारस्य "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" (पा.सू.2-4-32) इति सूत्रेण अनुदात्ताशादेशः प्राप्तः। झलादौ बहुवचने परे अतोऽङ्गस्य एकारविधायकेन "बहुवचने झल्येत्" (7-3-103) इति सूत्रेण अकारस्य एकारो भवति । स च अनुदात्तस्थानिकत्वात् अनुदात्तो भवति । भ्य इति सुप्त्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" इति सूत्रेण अनुदात्तो भवति । तथाच एभ्य इति पदमपि पदपाठे सर्वानुदात्तं भवतीत्यर्थः। प्रसङ्गात् विभक्त्यन्तरेऽपि अनुदात्ताशादेशोदाहरणमुच्यते "तदस्य प्रियमभिपाथो अश्याम्" (तै.ब्रा.2-4-6) इति । समस्तजगद्रक्षकः विष्णुः लोकत्रये पादत्रयं निक्षिप्तवान् । यतोऽयं त्रिविक्रममूर्तिः। अत्र "विष्णुर्गोपा अदाभ्यः" (तै.ब्रा.2-4-6) इति विष्णुः प्रस्तुतः। अस्य विष्णोरिति कथितानुकथनमस्ति । अत एव "अस्य" इति सर्वानुदात्तं पदं पठ्यते । अनन्वादेशोदाहरणं तु "अस्मै वै लोकाय ग्राम्याः पशव आलभ्यन्ते" (तै.ब्रा.3-9-3) इत्यादिकं अश्वमेधयागप्रकरणे ग्राम्यपश्वालम्भनेन यजमानस्य ग्राम्यपशुलाभो भवतीत्युक्तम् । अस्मै इत्यस्य स्वरप्रक्रिया उच्यते । अत्र कथितानुकथनाभावात् अन्वादेशो नास्ति । अत एव अनुदात्ताशादेशोऽपि नास्ति । विभक्त्युदात्तता तु "ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः" (पा.सू.6-1-171) इति सूत्रेण सिध्यति, ऊडिदमिति सूत्रे

इदङ्ग्रहणात् । अत एव "इदमोऽन्वादेशः" इति सूत्रव्याख्यानान्ते स्वर-सिद्धान्तचन्द्रिकाकृता श्रीनिवासयज्वना "अनन्वादेशे तु ऊडिदमिति विभक्त्युदात्ततैव" इति स्पष्टमुक्तम् । ततः शेषनिघातेन अकारस्य अनु-दात्तत्वे अन्तोदात्तमाद्यनुदात्तमस्मै इत्यश्वमेधप्रकरणस्थं पदं बोध्यम् ।

नन्वेवं सति दर्शयागप्रकरणस्थे "अ॒स्मिन् गोप॑तौ स्यात" (तै.सं.1-1-1) इति मन्त्रभाष्ये सायणाचार्याः अनन्वादेशे अस्मिन् इत्यत्र "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" (पा.सू.6-1-168) इति विभ-क्त्युदात्तत्वमाहुः। अश्वमेधप्रकरणस्मा इति दर्शयागप्रकरणस्थास्मिन्नि-त्यनयोरन्वादेशविषयत्वात् एकविषययोः भिन्नसूत्रप्रवृत्तिः कथं सङ्ग-च्छते ? "अ॒स्मिन् गोप॑तौ" इत्यत्र "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" इति सूत्रप्रवृत्तिः न घटते । "सौ" इति सप्तमीबहुवचनाश्रयणे तस्मिन् परे एषु इत्यादौ एङन्तं रूपं दृश्यते । अस्मिन्नित्यादौ स्मिन्निति विभक्तेः एका-रात्परत्वाभावात् सावेकाच इति सूत्राप्रवृत्या तत्सूत्रेण विभक्त्युदात्त-त्वोक्तिः न घटत इति चेन्न । प्रकृतिग्रहणेन स्थानिवत्वेन विकृतिग्रहणा-दिष्टसिद्धेः। तथाहि इदं शब्दात् सप्तमीबहुवचनविवक्षायां इदं + सु इति दशायां "त्यदादीनामः" (पा.सू.7-2-102) इति सूत्रेण मस्य अत्वे "अतो गुणे" (पा.सू.1-1-97) इति पररूपे "हविलोपः" इति इदम इदो

लोपे अ + सु इति जाते "बहुवचने झल्येत्" (पा.सू.7-3-103) इति सूत्रेण अकारस्य एत्वे "आदेशप्रत्यययोः" (पा.सू.8-3-59) इति सस्य षत्वे एषु इति रूपं सिध्यति । अत्र अ इत्येकाच् प्रकतिः। तस्य विकृतिः एकारः स्थानिवद्भावेन एकारस्य प्रकृतितुल्यत्वात् एषु इत्यत्रापि अकारात्परत्रैव षु इति सप्तमीबहुवचनविभक्तिरस्तीति ज्ञातव्यम् । तथा अस्मिन्नित्यत्रापि अ इत्येकाच्प्रकृत्यनन्तरं "ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ" (पा.सू.7-1-15) इति सूत्रप्राप्तसप्तम्येकवचनविभक्तेः स्मिन्नित्यस्य अकारात्परत्वात् "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" इति सूत्रेण स्मिन्निति विभक्तेः उदात्तत्वे शेषनिघातेन अकारस्य अनुदात्तत्वं सिध्यति । तेन अस्मिन्नित्यन्तोदात्तं आद्यनुदात्तं पदं सिध्यति । अत एव "अ॒स्मिन् गोप॑तौ" इत्यत्र भाष्ये "सावेकाच" इत्यनेन विभक्त्युदात्तत्वमिति श्रीविद्यारण्यस्वामिकृता स्वरप्रक्रिया योयुज्यतेतराम् । एवं स्वरभेदादर्थभेदो ज्ञेयः।

अणुशब्दः

अणुशब्दस्य स्वरभेदादर्थभेदो भवति । कथं ? शब्दार्थकादण् धातोः "अणश्च" (8) इत्यौणादिकसूत्रेण उप्रत्यये सति अणुशब्दः निष्पद्यते । अयं प्रातिपदिकस्वरेण अन्तोदात्तः शेषनिघातेन आद्यनुदात्तश्च भवति । अस्य शब्दस्य "अणोरणीयान्" (तै.आ.10-12) इत्युदाहरणं भवति । मायाकार्यभूते लौकिकव्यवहारे सूक्ष्मत्वेन प्रसिद्धः परमाणुद्व्यणुकादिः अणुशब्दवाच्यः। तस्मादपि अयमात्मा अतिशयेन सूक्ष्मत्वात् अणीयानिति तत्र सायणाचार्यभाष्यात् अणुशब्दः परमाणुवाचकः इति ज्ञायते । अणुशब्दः धान्यार्थश्चेत् आद्युदात्तः। अस्य "प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे" (तै.सं.4-7-4) इत्युदाहरणं बोध्यम् । अणुशब्दात् प्रथमाबहुवचने "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इति सूत्रेण जस् प्रत्यये अनुबन्धलोपे अणु + अस् इति दशायां "जसि च" (पा.सू.7-3-109) इति सूत्रेण गुणेन ओकारे अवादेशे स्वादिकार्ये अणवः इति रूपं सिध्यति । सूक्ष्मशालिधान्यविशेषवाचकस्य अणुशब्दस्य आद्युदात्तत्वं कथमिति चेत् धान्ये वाच्ये "धान्येनिच्च" (9) इत्यौणादिकसूत्रेण यः उप्रत्ययः सः नित् भवति । नित्वात् "ञिनि-

त्यादिर्नित्यम्" (पा.सू.6-1-197) इति सूत्रेण अणवः इति शब्दः आद्युदात्तो भवति । शेषनिघातेन णकारादकारः अनुदात्तो भवति । जसः सुप्त्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इति सूत्रेण वकारादकारोऽप्यनुदात्तो भवति । एवं स्थिते उदात्तादकारात्परस्य अनुदात्तस्य अकारस्य "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । तस्मात् स्वरितात्परः अनुदात्तः अकारः "स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" (पा.सू.1-2-39) इति सूत्रेण प्रचयो भवति । एवमणुशब्दस्य स्वरभेदादर्थभेदो ज्ञेयः।

वेदशब्दः

वेदशब्दस्य स्वरभेदादर्थभेदो भवति । कथं ? वेदशब्दः अन्तोदात्तश्चेत् दर्भनिर्मितमुष्टिवाची यज्ञाङ्गसम्मार्गे करणार्थकः। अस्य "वेदोऽसि वित्तिरसि" (तै.सं.1-6-4) इत्यादीन्युदाहरणानि । "वेदे अन्तर्वेदि निधीयमाने यजमानं वाचयतीति" कल्पसूत्रानुसारं यजमानेन वाचयितव्योऽयं वेदोऽसि वित्तिरसीति मन्त्रः। हे दर्भमुष्टिविशेष ! त्वं वेदनामासि । अस्य नाम्नः वित्तिरसीत्यनेन द्रव्य-

लाभसाधनरूपं प्रयोजनमुक्तम् । एवमेव "वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वम्" (तै.सं.1-7-4) वित्तं पूर्वलब्धं धनम् । वेद्यं इतःपरं लब्धव्यम् । तदुभयमसुरसम्बन्धि यत्र क्वापि निक्षिप्तं देवाः अनेन वेदेन दर्भमुष्टिविशेषेण भूमिं सम्मृजन्तः अलभन्त । ततः विद्यते वित्तमनेनेति व्युत्पत्या दर्भमुष्टिविशेषस्य वेदत्वं सम्पन्नम् । किञ्च "वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं परिहरति" (तै.ब्रा.3-3-8) वेदेन दर्भमुष्टिलक्षणेन साधनेन ब्रह्मणे ऋत्विजे पुरोडाशसम्बन्धि ब्रह्मभागं दद्यादित्यर्थः। अपिच "वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां वेदेनान्वविन्दन् । वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीम्" (तै.ब्रा.3-3-9) केनापि कारणेन देवेभ्यः तिरोहितां वेद्यभिमानिदेवतामुखेन देवाः अलभन्त इति तद्भाष्यार्थः। अन्यच्च "वेदेन वेदिꣳसम्मार्ष्ट्यनुवित्यै । अथो यद्वेदश्च वेदिश्च भवतः। मिथुनत्वाय प्रजात्यै" (तै.ब्रा.3-3-9) वेदेन दर्भमुष्टिना वेदिं सम्मृज्यात् । तच्च वेदिलाभाय सम्पद्यते । किञ्च वेदवेदिरूपं मिथुनं प्रजननाय भवतीति ब्राह्मणभागार्थः। एवमेतावता उदाहृतेषु ये वेदशब्दाः ते विदधातोः "हलश्च" (पा.सू.3-3-121) इति सूत्रेण घञ् प्रत्यये सति "पुगन्तलघूपधस्य च" (पा.सू.7-3-86) इति गुणे च निष्पन्नाः। दर्भनिर्मितमुष्टिवाचिनः यज्ञाङ्गसम्मार्गे करणार्थकाः। एषां "ञिनित्यादि-

र्नित्यम्" (पा.सू.6-1-197) इति सूत्रेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन "उञ्छादीनां च" (पा.सू.6-1-16) इति सूत्रेण एते अन्तोदात्ताः शेष-निघातेन आद्यनुदात्ताश्च भवन्ति ।

एवमेव ऋग्यजुस्सामलक्षणवेदार्थे करणे घञन्तः ज्ञानार्थक-विदधातोः निष्पन्नो वेदशब्दः। तेन वेदेन ऋगादिलक्षणेन साधनेन जिज्ञासवः ब्रह्मतत्वं विदन्ति जानन्ति । एवं वेदशब्दस्य साधनार्थत्वं सिद्धम् । अयं वेदशब्दोऽपि अन्तोदात्तः। यद्यपि आम्नायार्थे वेदशब्दः अन्तोदात्तः आद्युदात्तश्चेति द्विविधोऽस्ति । तयोर्मध्ये अन्तोदात्तवेद-शब्दमधिकृत्य उच्यते । अयं वेदशब्दः करणार्थक इति दर्भमुष्टिवाचक-वेदशब्दवत् अन्तोदात्तः, करणार्थकत्वस्य उभयत्र समानत्वात् । अत्र उदाहरणमुच्यते । "वेदं विद्वाꣳसमभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवद-न्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हꣳसम्" (तै.आ.2-15) इति पाठतः अर्थतश्च वेदतत्वाभिज्ञं महात्मानं ये मूर्खाः तत्र तत्र निन्दन्ति ते अग्निसूर्यवायुदेवताः निन्दन्ति । वेदविदः अग्निवाय्वादित्यसायुज्यप्रा-प्तियोग्यत्वादेतन्निन्दैव तेषां देवानां निन्देति भावः। न केवलमेता एव देवता निन्दन्ति ते "यावतीर्वै देवतास्तास्सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति" (तै.आ.2-15) इति श्रुत्युक्तरीत्या वेदविदां ब्राह्मणानां सर्वदेवतात्मक-

त्वात् वेदविन्निन्दकास्सर्वदेवतानिन्दका भूत्वा पापात्मानो भवन्तीत्युदाहृतमन्त्रार्थः। तैत्तिरीयवेदभाष्यप्रारम्भे सायणाचार्याः आम्नायार्थकवेदशब्दस्य करणार्थकत्वमाहुः।

श्लो।। प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ।। इति

अपिच "त्रिस्वाध्यायं वेदमधीयीत" (तै.आ.2-16) यः कश्चन वेदाध्यायी द्रव्यलोभात् कृतनिषिद्धयाजनप्रतिग्रहो यदि भवति तदा सः अकृतभोजनस्सन् त्रिवारं स्वशाखाध्ययनरूपं वेदं जपेदिति भाष्यार्थः। उदाहृतवाक्यस्थवेदशब्दः करणे घञन्तः दर्भमुष्टिशब्दवत् । "उञ्छादीनां च" (पा.सू.6-1-10) इति सूत्रेण अन्तोदात्तः आद्यनुदात्तश्चेति भावः।

नन्वेवं वेदशब्दस्य अन्तोदात्तत्वे सति "वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः" (तै.ब्रा.3-10-11) इत्यादौ ऋग्यजुस्सामलक्षणवेदशब्दस्य आद्युदात्तत्वं श्रूयते । कथं समन्वयः ? इति चेत् श्रृणु। "वेदा वा एते" इत्यादौ "वेदं विद्वाꣳसमभतो वदन्ति" "त्रिस्वाध्यायं वेदमधीयीत" इत्यत्र च वेदशब्दानां ऋगादिलक्षणवेदार्थत्वं यद्यपि समानमेव तथापि वेदं विद्वाꣳसमित्यादौ वेदशब्दः करणार्थे व्युत्पन्नः। वेदा वा एते इत्यादौ

तु वेदयतीति वेदः इति वेत्तेः णिजन्तात् पचाद्यच् प्रत्ययान्तो विवक्षितः। अस्य "चितः" (पा.सू.6-1-163) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन "वृषादीनां च" (पा.सू.6-1-203) इति सूत्रेण आद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । "वेदा॒ वा ए॒ते । अ॒न॒न्ता वै वेदाः॑" इत्यस्यायमर्थः। देवेन्द्रः ऋग्यजुस्सामवेदानां त्रयाणां स्वकीययोगसामर्थ्येन पर्वताकारत्वं सम्पाद्य गिरित्रयरूपानेव वेदान् तस्मै भरद्वाजाय दर्शयामासेति अत्र वेदशब्दात् प्रथमाबहुवचने "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इति सूत्रेण जसि अनुबन्धलोपे "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" (पा.सू.6-1-202) इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे स्वादिकार्ये वेदा इति रूपं सिध्यति । "वेदा वा एते" इत्यत्र "वृषादीनां च" (पा.सू.6-1-203) इत्याद्युदात्तत्वे जसः सुप्त्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इति अनुदात्तत्वे सति तस्य "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति स्वरितत्वे प्राप्ते अस्य उदात्तवैशब्दपरकत्वात् "नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यप-गालवानाम्" (पा.सू.8-4-67) इति स्वरितनिषेधे सति पुनः अनुदात्त-त्वमेव सिद्धम् । एवं स्थिते "वेदा॒ वा ए॒ते" इत्यत्र एवं स्वरप्रक्रिया । "अ॒न॒न्ता वै वेदाः॑" इत्यत्र तु आद्युदात्तः स्वरितान्त एवेत्यर्थः। एवं वेदशब्दस्य स्वरभेदादर्थभेदो बोध्यः।

तेशब्दः

ते,मा शब्दयोः वेदे श्रूयमाणयोः स्वरभेदादर्थभेदो भवति । तयोः ते शब्दः उदात्तश्चेत् तच्छब्दप्रथमाबहुवचनान्तः। अनुदात्तश्चेत् युष्मच्छब्दादेश इति । अत्रोदाहरणमुच्यते । राजसूययागप्रकरणे "ते ते॒ वाच꣡ꣳसुवन्तां॒ ते ते॑ प्रा॒णꣳसु॑वन्तां॒ ते ते॒ चक्षु॑स्सुवन्तां॒ ते ते॒ श्रोत्र꣡ꣳसुवन्ताम्" (तै.सं.1-8-14) इति यजमानाभिषेकाभिमन्त्रणमन्त्रोऽस्ति । "प्रा॒णाने॒वात्मनः॒ पूर्वा॑न॒भिषि॑ञ्चति" (तै.ब्रा.1-7-8) इति ब्राह्मणवाक्येन एवं व्याख्यातोऽयं मन्त्रः। कथं ? यजमानाभिषेकात् पूर्वं यजमानसम्बन्धिवाक्प्राणचक्षुरादयः अभिषेकनीयाः। युक्तो हि तेषाममूर्तानां मन्त्रपाठमात्रेण अभिषेक इति सायणभाष्यार्थः। मन्त्रेऽस्मिन् "ते ते" इति चतुर्वारं पठितमस्ति । चतुर्षु स्थलेष्वपि आदौ श्रूयमाणाः ते शब्दाः तच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्ताः। द्वितीय ते शब्दाः युष्मच्छब्दषष्ठ्यन्तादेशाः। तथाहि यस्सोमो राजा यो वरुणो राजा ये चान्ये देवाः गृहपत्यग्न्यादयः धर्मसुवः धर्ममनुजानन्तस्सन्ति ते सर्वे देवाः हे यजमान ! तव वागादीन्द्रियाणि अभिषेक्तुं सुवन्तां = अनुजानन्तु इति हि तत्रत्यभाष्यविवरणम् । अधुना ते इति शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियो-

च्यते । तच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनविवक्षायां "स्वौजसमौट्" (पा.सू.4-1-2) इत्यादिसूत्रेण जस् प्रत्यये "त्यदादीनामः" (पा.सू.7-2-102) इति तद् इत्यत्र दकारस्य अत्वे "अतो गुणे" (पा.सू.6-1-92) इति सूत्रेण पररूपे "जसश्शी" (पा.सू.7-1-17) इति सूत्रेण जसः शीभावे त + ई इति दशायां "आद्गुणः" (पा.सू.6-1-87) इति गुणे ते इति रूपं सिध्यति । अत्र त इत्यत्र प्रातिपदिकस्वरेण उदात्तत्वे जसः सुप्त्वात् "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इत्यनुदात्तत्वे स्थानिवद्भावेन सुप्स्थानिकस्य ईकारस्यापि अनुदात्तत्वे सति उदात्तस्य अकारस्य अनुदात्तस्य ईकारस्य च स्थाने भवन् यः एकारात्मकः एकादेशः "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" (पा.सू.8-2-5) इति पाणिनिसूत्रेण उदात्तो भवति । तेन तच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्ताः ते शब्दाः उदात्ता भवन्तीति ज्ञातव्यम् । द्वितीय तेशब्दास्तु अनुदात्ताः पठ्यन्ते । कथं ? "पदस्य" (पा.सू.8-1-16) "पदात्" (पा.सू.8-1-17) "अनुदात्तं सर्वमपादादौ" (पा.सू.8-1-18) इत्यधिकारस्थ "तेमयावेकवचनस्य" (पा.सू.8-1-22) इति सूत्रप्राप्तषष्ठीचतुर्थ्येकवचनविशिष्टयुष्मदस्मच्छब्दादेशयोः ते,मे इत्यनयोः षष्ठ्येकवचनविशिष्टयुष्मच्छब्दादेश "ते" इति शब्दानां पदात्परत्वापादादिस्थत्वयोस्सत्वात् पदपाठे अनुदात्तत्वं

बोध्यम् । संहितायां तु प्रथमतृतीयचतुर्थ तेशब्दानां उदात्तपूर्वकाणां प्राप्तस्वरितानां उदात्तपरकत्वात् स्वरितनिषेधे यथाप्राप्तानुदात्तत्वं बोध्यम् । तेते प्राणमिति वाक्यस्थद्वितीयतेशब्दस्य "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति स्वरितो भवति । एतावता ते शब्दानां एवं निर्णयस्य सिद्धत्वेन अग्न्यादिदेवाः यजमानसम्बन्धीन्द्रियाभिषेक-मनुजानन्त्विति प्रार्थना स्वार्थसमन्वितासीत् । एवं स्वरभेदादर्थभेदो ज्ञेयः।

माशब्दः

मा शब्दः उदात्तश्चेत् निषेधार्थकः। अनुदात्तश्चेत् अस्मच्छब्दादेश इति स्वरभेदादर्थभेदो भवति । अत्रोदाहरणमुच्यते । "रौद्रेणानीकेन पाहि माग्ने पिपृहि मामामा हिꣳसीः" (तै.सं.1-3-3) इत्ययं मन्त्रः सोमयागप्रकरणे पुराणगार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तः। अस्यायमर्थः। हे अग्ने ! त्वदीयेन रौद्रेण सैन्येन राक्षसेभ्यः मां पाहि । कर्मफलदानेन मां पूर्णमनोरथं कुरु इति । अस्मिन्मन्त्रे माशब्दाः चत्वारस्सन्ति। तेषु प्रथमद्वितीयचतुर्थाः "पदस्य" (पा.सू.8-1-16) "पदात्" (पा.सू.8-1-17) "अनुदात्तं सर्वमपादादौ" (पा.सू.8-1-18) इत्यधिकारस्थ "त्वामौ द्वितीयायाः" (पा.सू.8-1-23) इति सूत्रप्राप्तद्वितीयैकवचनविशिष्टास्मच्छब्दादेशाः तेषां मा इति शब्दानां पदात्परत्वापादादिस्थत्वयोस्सत्वात् अनुदात्तत्वं बोध्यम् । अनुदात्तानां उदात्तपूर्वत्वे स्वरितत्वं, उदात्तपरत्वे तन्निषेधो बोध्यः। तृतीयमाशब्दस्तु "निपाता आद्युदात्ताः" (फि.सू.80) इति सूत्रेण उदात्तः। अत एव निषेधार्थकः। एवं ते, मा शब्दयोः स्वरभेदादर्थभेदो ज्ञातव्यः।

ज्ञानशब्दः

ज्ञानशब्दः अन्तोदात्तश्चेत् प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपार्थकः। तैत्तिरीयोपनिषदि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति वाक्यस्थं ज्ञानपदमस्य लक्ष्यम् । अद्वैतिभिरयमर्थः स्वरप्रक्रिययैव साधितः। इह हि ज्ञानपदमन्तोदात्तमधीयते । तच्च ज्ञानपदमौणादिकनप्रत्ययान्तम् । स च नप्रत्ययः "धापृवस्यज्यतिभ्यो नः" (उ.सू.286) इत्यौणादिकसूत्रेण निरुक्तधातुभ्यो विहितोऽपि ज्ञाधातोरपि भवति । "उणादयो बहुळम्" (पा.सू.3-3-1) इति बहुळग्रहणेन उणादिप्रत्ययाः यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि ते भवन्तीति सिद्धेः। तथाच ज्ञानपदस्य औणादिकनप्रत्ययान्तत्वे "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इत्यादि श्रुत्यनुरोधेन भावार्थत्वमप्युपपद्यते । अत एवोक्तं तैत्तिरीयभाष्ये भाष्यकारैश्श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरपि सत्यानन्ताभ्यां सह ब्रह्मविशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयोगात् भावसाधनो ज्ञानशब्दः भावव्युत्पत्तिकः इति । अत्र ज्ञानशब्दस्थनकाराकारस्य "आद्युदात्तश्च" (पा.सू.3-1-3) इति सूत्रेण उदात्तो भवति । ततः प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये "अतोऽम्" (पा.सू.7-1-24) इति स्वमोरमि "अमि पूर्वः" (पा.सू.6-1-107) इति

पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अत्र सुपः "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इत्यनुदात्तत्वे सति तत्स्थानिकाम्प्रत्ययस्यापि स्थानिवद्भावेन अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तानुदात्तयोरकारयोः पूर्वरूपैकादेशस्य "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" (पा.सू.8-2-5) इति उदात्तत्वं सिध्यति । ततः शेषनिघातेन धातुगताकारस्य अनुदात्तत्वे ज्ञानपदं आद्यनुदात्तमन्तोदात्तं सिध्यति । वेदाध्येतृभिस्तथैव पठ्यते ।

अत्र केचन नैयायिकादयः ज्ञानपदस्य ज्ञानाश्रयार्थकत्वमाहुः। तद्यथा "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्" इत्यादि श्रुत्यनुरोधात् ज्ञाधातोः "करणाधिकरणयोश्च" (पा.सू.3-3-117) इति सूत्रेण अधिकरणार्थे ल्युट्प्रत्यये "युवोरनाकौ" (पा.सू.7-1-1) इति यु इत्यस्य अनादेशे ज्ञानाश्रय इत्यर्थो लब्धः। तथात्वे ज्ञानस्य आत्मसमवेतत्वेन आत्मनस्सगुणत्वापत्तौ आत्मनिर्गुणत्वप्रतिपादकश्रुतीनां "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादीनां बह्वीनां व्याकोपः स्यात् । "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्" इति श्रुतिस्तु सर्वतादात्म्यापन्नज्ञानपरत्वेनाप्युपपत्या "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इत्यादि श्रुत्यनुरोधेन ज्ञप्तिः ज्ञानमिति ज्ञानशब्दस्य भावार्थकनप्रत्ययान्तत्वमेव युक्तम् । किञ्च अधिकरणार्थक ल्युडन्तत्वे तु ज्ञानमिति पदं काठके "सं॒ज्ञानं॑ वि॒ज्ञानं॑ प्र॒ज्ञानम्॑" इति वत् स्वरितान्तं उच्चारणीयं स्यात् ।

कथं? ल्युडादेशस्य अन इत्यस्य "आद्युदात्तश्च" (पा.सू.3-1-3) इति प्रत्ययस्वरेण सतिशिष्टस्वरेण प्रथमाकारे उदात्ते सति "लिति" (पा.सू.6-1-193) प्रत्ययात्पूर्वस्य उदात्तत्वविधायकेन लित्स्वरेणानेन प्रकृत्याकारे चोदात्ते शेषनिघातेन प्रत्ययस्थयोरकारयोरनुदात्तयोः "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" (पा.सू.8-2-5) इत्येकादेशस्वरेण प्रकृत्या कारप्रत्ययाद्यकारयोरेकादेशे चोदात्ते सति प्रत्ययान्त्याकारस्यानुदा-त्तस्य विभक्त्यकारस्य च "अनुदात्तौ सुप्पितौ" (पा.सू.3-1-4) इति सुप्स्वरेण प्राप्तानुदात्तस्य "अमि पूर्वः" (पा.सू.6-1-107) इत्येकादेशो भवन् "स्थानेऽन्तरतमः" (पा.सू.1-1-50) इति परिभाषया अनुदात्तः स्यात् । तस्य चानुदात्तस्य "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा.सू.8-4-66) इति स्वरितादेशो भवेत् । तदा ज्ञानमिति पदं स्वरितान्तं श्रूयेत । न तु तथास्ति वेदपाठकसम्प्रदायः। अतो ज्ञानपदस्य भावार्थकौणादिक नप्रत्ययान्तत्वमेव युक्तम् । एवं स्थिते पुनर्नैयायिकः ज्ञानपदस्य अन्तो-दात्तत्वसाधनाय प्रयतते । कथं ? अधिकरणार्थकल्युडन्तत्वेऽपि ज्ञान-पदस्य अन्तोदात्तत्वसिध्यर्थं ल्युडनन्तरं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वं वाच्यम्, अर्शआदेराकृतिगणत्वात् ।तथासत्यन्तोदात्तस्वरः उपपद्यते। तथाहि "अर्श आदिभ्योऽच्" (पा.सू.5-2-127) इति सूत्रेण अच्प्रत्यये

"यस्येति च" (पा.सू.6-4-148) इति सूत्रेण प्रकृतान्त्याकारस्य लोपे "चितः" (पा.सू.6-1-163) इति चित्स्वरेण मत्वर्थीयप्रत्ययस्य अन्तोदात्तत्वे च सति तस्य विभक्त्यकारस्य च एकादेशे सति "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" (पा.सू.8-2-5) इत्येकादेशस्वरेण उदात्तत्वे सति ज्ञानपदस्य अन्तोदात्तत्वनिर्वाहः यद्यपि सिध्यत्येव तथापि ज्ञानवत्वमेवात्मनस्सिध्येन्न तु ज्ञानस्वरूपत्वम् । तथात्वे आत्मनिर्गुणत्वप्रतिपादकबहुश्रुतिव्याकोपरूपदोषस्तदवस्थ एव । भक्षितेऽपि लशुने न रोगशान्तिरिति न्यायात् । किञ्च तेषां ज्ञानशब्दस्य अधिकरणार्थक ल्युडन्तत्वाश्रयणेनैव ज्ञानवत्वस्यात्मनस्सिद्धौ पुनः मत्वर्थीयार्शआद्यजन्तत्वाश्रयणं तेभ्य एव रोचेत । अतः अन्तोदात्तत्वनिर्वाहार्थं अर्शआद्यच्प्रत्ययाश्रयणमिति कथनं न रमणीयम्, कृत्तद्धितवृत्तिद्वयाश्रयणस्य गौरवग्रस्तत्वात् । तथाच तेषां मते ज्ञानपदस्य ल्युडन्तत्वेन ज्ञानवत्वस्य आत्मनस्सिद्धावपि स्वरितान्तत्वं स्यात् । न तु उदात्तान्तत्वम् । तदा स्वरसम्प्रदायविरोधः स्यात् । अन्यच्च नैयायिकेन स्वरसंरक्षणाय यथा यत्यते तथा श्रुत्यर्थसंरक्षणायापि यत्नः कार्य एव । एवं च आत्मनिर्गुणत्वप्रतिपादकश्रुतिसंरक्षणाय ज्ञानपदस्य भावार्थकौणादिकनप्रत्ययान्तत्वाश्रयणमेव ज्यायः। तदैव संरक्षितो भवत्यन्तोदात्त-

पाठसम्प्रदायः। ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यौपनिषन्मतमेव सम्मतमिति च सिद्धान्तितं भवति । एवं वैदिकस्वरसंरक्षणेन श्रुत्यर्थसंरक्षणं कर्तव्यमित्युक्त्वा विरम्यते ।